

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

(ΕΒΡΑΒΕΥΘΗ ΥΠΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ)

ΤΟΜΟΣ ΕΞΗΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ ΜΗΝΑ Δ. ΜΥΡΤΙΔΟΥ
1960

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ Δ' π.Χ. ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

Είναι ἀληθές ὅτι ἡ περὶ παιδείας θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους ἔχει φθάσει μέχρις ἡμῶν ὑπὸ ἀποσπασματικὴν μορφήν καὶ ὅτι τὸ τέλος τῶν Πολιτικῶν διακόπτει τὴν ἀνάπτυξιν τῶν περὶ παιδείας ἀπόψεων τοῦ φιλοσόφου εἰς τὸ κρισιμώτερον σημεῖον, δηλαδή ὀλίγον πρὸ τῆς ἐξετάσεως τῶν γραμμάτων καθὼς ἐπίσης καὶ ἐκείνης τῆς φάσεως τῆς παιδείας, ἡ ὁποία θὰ διελάμβανεν, ὡς θὰ ἀνεμένομεν, τὰ ἄμεσα προβλήματα τῆς εἰσδοχῆς τοῦ ἐφήβου ὡς μέλους τῆς πολιτείας. Ἡ μορφή τοῦ τέλους τῆς χειρογράφου παραδόσεως τῶν Πολιτικῶν μαρτυρεῖ ὅτι εἰς ἐκεῖνο ἀκριβῶς τὸ σημεῖον ὃ Ἀριστοτέλης συμπληρῶνει τμῆμα μόνον τῆς ὅλης ἀναπτύξεως τῆς θεωρίας του, τὴν ὁποίαν εἶναι ἄγνωστον εἰς βραδύτερον συνεπλήρωσεν¹. Δυστυχῶς, τὸ ὑπὸ τοῦ Διογένους Λαερτίου ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἔργον *Περὶ παιδείας α'*², ὅπερ θὰ συνεπλήρωνε τὰς πληροφορίας μας ἐπὶ τοῦ θέματος, δὲν διεσώθη καὶ οὕτως ὑποχρεούμεθα νὰ ἱκανοποιηθῶμεν μὲ τὴν ὑπάρχουσαν χειρόγραφον παράδοσιν. Παρὰ δὲ τὰς διατυπωθείσας δυσαρεσκείας³ λυπούμεθα μόνον διὰ τὸ ἡμιτελές τῶν Πολιτικῶν, ἰδιαιτέρως ἐπειδὴ διαπιστώνομεν τὴν ἐξαντλητικὴν μέθοδον διὰ τῆς ὁποίας ὃ Ἀριστοτέλης χειρίζεται τὸ πρόβλημα τῶν πρώτων βημάτων εἰς τὸ ὅλον σχῆμα τῆς παιδεύσεως τοῦ νέου. Τὴν ὑφισταμένην ὑποτίμησιν τῆς θεωρίας τοῦ Ἀριστοτέλους δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν εἰς ἔρμηνεύσωμεν γνώμην τοῦ Ματθου γράφοντος⁴: « Ἀριστοτέλης καὶ ἡ παιδεία: ὃ ἀναγνώστης θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκπλαγῆ διότι ἡ μετὰ χειρὸς ἱστορία ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ ἐπικαλῆται τὴν μαρτυρίαν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου παρεμπιπτόντως, χωρὶς νὰ τοῦ ἀφιερῶνῃ ἰδιαιτέραν μελέτην. Τοῦτο συμβαίνει διότι δὲν νομίζω ὅτι τὸ παιδαγωγικὸν ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους ἐμφανίζει χαρακτηῖρα

1. Πολιτ. 1342b 34· πρβλ. E. B a r k e r, *The Politics of Aristotle*, Oxford 1946, σ. 352, σημ. ΗΗΗ.

2. *De Clarorum Philosophorum*, V. 22 (ed. Cobet, Parisiis 1862).

3. Πρβλ. J. P. M a h a f f y, *Old Greek Education*, London 1883, σ. 124.

4. *Histoire de l'Éducation dans l'Antiquité*, Paris 1948, σ. 496, σημ. 2.

δημιουργικῆς πρωτοτυπίας ὅμοιον πρὸς τὴν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἰσοκράτους». Δυνάμεθα δὴλον ὅτι νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ἡ ὑπερτίμησις τῆς παιδαγωγικῆς συμβολῆς τοῦ Ἰσοκράτους καὶ ἰδιαίτερος τῆς τοῦ Πλάτωνος ἔχει προκαλέσει ὑποτίμησιν τῆς προσφορᾶς τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅπωςδὴποτε, ἡ παροῦσα μελέτη σκοπὸν δὲν ἔχει νὰ συγκρίνη τὴν συμβολὴν τοῦ Ἰσοκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας πρὸς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ νὰ ἐξετάσῃ τὰς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς παιδείας, τῶν τελευταίων τούτων λαμβανομένων ὡς μιᾶς αὐτάρκους θεωρίας ἐν τῷ πολιτικῷ καὶ κοινωνικῷ πλαίσίῳ τοῦ τετάρτου πρὸ Χριστοῦ αἰῶνος, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ὀρθὴ ἐκτίμησις τῆς παιδαγωγικῆς του θεωρίας.

Ἡ παρακμὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία κατέστη ἐμφανὴς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου, ὀρίσασα σαφῶς τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ πέμπτου εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, δὲν ἠδύνατο παρὰ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν παιδείαν, ἡ ὁποία ἤλλαξε μορφήν ἤδη πρὸ τοῦ τέλους τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Ἡ ἀλλαγὴ αὕτη μαρτυρεῖται εὐγλωττῶς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους γράφοντος, μετὰ θλίψεως, ὅτι θὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῆς παλαιᾶς παιδείας, καθ' ἣν ἡ δικαιοσύνη ἐδιδάσκετο ἐπιτυχῶς καὶ ἡ μειριοπάθεια ἐθεωρεῖτο μέγα ἀγαθόν¹. Ἡ μαρτυρία τῆς ἠθικῆς αὐτῆς παρακμῆς συμπύπτει μὲ τὴν διδασκαλίαν τῶν σοφιστῶν· κατ' αὐτοὺς τὸ ἀντικείμενον τῆς πολιτικῆς δὲν ἦτο τὸ καλὸν τῆς πολιτείας· ὁ κατὰ βάσιν ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῶν ἦτο ἡ προσωπικὴ τῶν ἐπιτυχία καὶ ἡ ἐκλαϊκευσις τῶν ἀντιλήψεών των, ὀρθῶν ἢ ἐσφαλμένων. Ἡ τάσις αὕτη τῶν σοφιστῶν δεικνύεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους² διὰ τῆς φαινομενικῶς φαιδρᾶς, ἀλλ' εἰς τὴν πραγματικότητά ἀποκαλυπτούσης διενέξεως μεταξὺ Στρεψιάδου καὶ Φειδιππίδου. Ὁ ταλαίπωρος γέρον δέρεται ὑπὸ τοῦ υἱοῦ του ὅστις, μετὰ τοῦτο, προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ εἰς τὸν πατέρα, ἀκολουθῶν τὸ τυπικὸν σοφιστικὸν ὑπόδειγμα, ὅτι ὀρθῶς ἔδάρῃ οὗτος.

Ἡ ἠθικὴ αὕτη παρακμὴ συνεχίσθη³ καὶ ὁ Ἰσοκράτης τὸ βεβαιώνει λέγων⁴ ὅτι οἱ νέοι ἤρνοῦντο νὰ καταταγοῦν εἰς τὸν στρατόν, τὸ δὲ

1. λέξω τοίνυν τὴν ἀρχαίαν παιδείαν, ὡς διέκειτο, ὅτι ἐγὼ τὰ δίκαια λέγων ἤνθουν καὶ σωφροσύνη ἠνεμόμιστο... (ἐνταῦθα ὁμιλεῖ ὁ Δίκαιος Λόγος), Νεφελ. 961 - 918.

2. Αὐτόθι 1321 - 1429· ἡ σοφιστικὴ ἀπόδειξις ἐν στ. 1410 - 1429.

3. Πρβλ. πατρίς γάρ ἐστι πᾶσ' ἐν ᾗ πράττει τις εὖ, Πλοῦτ. 1151.

4. Περὶ Εἰρήνης 44 - 45, Πρὸς Φίλιππον 96 καὶ Ἐπιστολαί IX, 9.

κράτος ὑπεχρεοῦτο νὰ στρατολογῆ ἄντ' αὐτῶν μισθοφόρους τοῦ χειρίστου εἶδους.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει τὴν πολιτικὴν κρίσιν, ἡ ὁποία, ὡς ἦτο φυσικόν, ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα καὶ τὴν διαταραχὴν τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν συστημάτων τῆς παιδείας καὶ φέρει ὡς παράδειγμα τὴν Σπάρτην, ἣτις ὑπῆρξε μοναδικὴ περίπτωση πόλεως ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ νομοθέτης εἶχε θεσπίσει νόμους ρυθμίζοντας τὴν παιδείαν¹. Καὶ παρατηρεῖ: ἐν δὲ ταῖς πλείσταις τῶν πόλεων ἐξημέληται περὶ τῶν τοιούτων, καὶ ζῆ ἕκαστος ὡς βούλεται, κυκλωπικῶς² θεμιστεύων παίδων ἢ δ' ἀλόχου. Ὅθεν, συμπεραίνει, κράτιστον μὲν οὖν γίνεσθαι κοινὴν ἐπιμέλειαν καὶ ὁρθὴν καὶ διαπιστώνει ἄνευ δυσκολίας ὅτι ἀπαιτεῖται μεταρρυθμίσις. Τῷ ὄντι, ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους, ὡς θὰ δειχθῆ, ἔχει χαρακτῆρα μεταρρυθμιστικόν, ἡ δ' ἀνάγκη τῆς δημιουργίας τῆς ἔχει ὑπαγορευθῆ κατόπιν ἐπισταμένης μελέτης τοῦ περιβάλλοντος τοῦ φιλοσόφου. Εἶναι μία λογικὴ ἀντίδρασις πρὸς μίαν κατάστασιν ὀδυνηράν· καὶ τοῦτο πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς Ἀριστοτελείου θεωρίας.

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν του εἰς τὰ Πολιτικά καί, ἐν μέρει, εἰς τὰ Ἠθικά Νικομάχεια. Ἐν τούτοις, ἡ ἐξέτασις πάντων τῶν διασωθέντων μέχρις ἡμῶν ἔργων του ἀποδεικνύει ὅτι πάντοτε τὸν ἀπησχόλησε τὸ πρόβλημα τοῦτο· δυνάμεθα δὲ πράγματι νὰ σχηματίσωμεν ζωηρὰν εἰκόνα τῆς ἐκ μέρους τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκτιμήσεως τοῦ προβλήματος πρὶν ἢ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀνωτέρω δύο ἔργων.

Πιστεύει δῆλον ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ ἄγρια ζῶα δύνανται νὰ δαμασθοῦν, καταλλήλως διδασκόμενα, καὶ ἀποδίδει τὸν ἥπιον χαρακτῆρα τοῦ ἐλέφαντος εἰς τινὰ ἐκπαίδευσιν, ἣτις ἔχει ἀσκήσει ἐπ' αὐτοῦ εὐνοϊκὴν ἐπίδρασιν³. Ἄλλ' ἡ παιδεία βεβαίως ἀποτελεῖ προνόμιον τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει πρὸς

1. Ἠθ. Νικ. 1180a 24 - 30· σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι ὁ Ἀ. δὲν ἐπαινεῖ τὸ σύστημα τῆς Σπαρτιατικῆς παιδείας ἀλλὰ τὸ γεγονὸς τῆς ὑπάρξεως ἐν Σπάρτῃ νομοθεσίας ρυθμιζούσης τὰ τῆς παιδείας· (ἐν Ἰσοκρ. Παναθ. 276d, βλέπομεν ὅτι οἱ Σπαρτιάται τοσοῦτον ἀπολελειμμένοι τῆς κοινῆς παιδείας καὶ φιλοσοφίας εἰσίν, ὥστ' οὐδὲ γράμματα μανθάνουσι,... καὶ ἐν Πλάτ. Ἰππ. Μ. 285c ὅτι οὐδ' ἀριθμεῖν ἐκείνων γν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, πολλοὶ ἐπίστανται.)

2. Καθ' Ὅμηρον, ι 114 - 115 :

.....θεμιστεύει δ' ἕκαστος
παίδων ἢ δ' ἀλόχων, οὐδ' ἀλλήλων ἀλέγουσι

3. Ἱστορ. Ζῳῶν 630b 18 - 21.

τὸν μαθητὴν τοῦ Ἀλέξανδρον τὴν σπουδαιότητα ταύτης, ἐνῶ τὸν προτρέπει νὰ ἐναγκαλισθῆ τὴν σπουδὴν τῆς ἐλλόγου ρητορικῆς· λέγει ὁ φιλόσοφος: καθάπερ γὰρ ἐστὶ φυλακτικὸν σώματος ὑγίεια, οὕτω ψυχῆς φυλακτικὸν καθέστηκε παιδεία, ἀλλὰ σώζειν ἀπάσας ὡς ἔπος εἰπεῖν τὰς ὑπαρχούσας σοι τῶν ἀγαθῶν κτήσεις. Χωρὶς δὲ τῶν εἰρημένων, εἰ τὸ τοῖς ὀφθαλμοῖς βλέπειν ἡδύ, τὸ τοῖς τῆς ψυχῆς ὄμμασιν ὀξυδερεκεῖν ἐστὶ θαυμασιόν. Ἐτι δὲ ὡσπερ ὁ στρατηγὸς ἐστὶ σωτὴρ στρατοπέδου, οὕτω λόγος μετὰ παιδείας ἡγεμῶν ἐστὶ βίου¹.

Περαιτέρω², ὁ Ἀριστοτέλης δίδει ὄρισμὸν τοῦ πεπαιδευμένου, λέγων ὅτι πρέπει οὕτως νὰ δύναται νὰ εἴπῃ μετὰ κρίσεως ὀρθῆς ἐάν τι τὸ λεγόμενον εἶναι ὀρθὸν ἢ ἐσφαλμένον. Πιστεύει ὅτι κύριον μέλημα τῆς παιδείας εἶναι ἡ κριτικὴ καὶ ὅτι ὁ πεπαιδευμένος πρέπει νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴν καὶ ἐκτίμησιν ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ ἀποτελεσμάτων³.

Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀπαιδευσίας ὄρισμὸν ἄριστον μᾶς παρέχει ὁ φιλόσοφος λέγων ὅτι: ἐστὶ γὰρ ἀπαιδευσία τὸ μὴ γινώσκειν τίνων δεῖ ζητεῖν ἀπόδειξιν καὶ τίνων οὐ δεῖ. Ὅλως μὲν γὰρ ἀπάντων ἀδύνατον ἀπόδειξιν εἶναι⁴.

Ἄλλ' ὁ Ἀριστοτέλης, ὡν παιδαγωγὸς φύσει, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ διατυπώσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ καὶ νὰ κηρύξῃ τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως· καθίσταται οὕτω μεταρρυθμιστὴς ἀλλ' οὐχὶ ἐπαναστάτης, ἐκθέτει δὲ τὰς περὶ παιδείας ἀντιλήψεις τοῦ μετὰ θαυμαστῆς μετριότητος⁵ εἰς τὰ ἤδη μνημονευθέντα δύο ἔργα τοῦ: εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια, διὰ τῶν ὁποίων σκοπεῖ νὰ δώσῃ τὸν κανόνα τῆς παιδείας τοῦ πολίτου, καὶ εἰς τὰ Πολιτικά, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναπτύσσει ὁ φιλόσοφος τὴν περὶ τῆς παιδείας θεωρίαν τοῦ, ἐξετάζων τὰ τῆς παιδεύσεως τοῦ νέου. Ἡ παροῦσα μελέτη θὰ ἐρευνήσῃ κυρίως τὰς ἀντιλήψεις τοῦ φιλοσόφου τὰς ἀφορώσας εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παιδεύσεως τοῦ νέου.

1. Ρητορ. πρὸς Ἀλεξ. 1421a 14 - 24· πρβλ. καὶ Ἀπόσπ. 89, 1491b 41 - 1492a 1: καὶ ἡ ψυχὴ ἐὰν ἦ πεπαιδευμένη, τὴν τοιαύτην καὶ τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον εὐδαίμονα προσαγορευτέον...

2. Περὶ Ζῶων Μορίων 639a 4 - 10.

3. Ἠθ. Νικ. 1094b 23 - 25.

4. Μεταφ. 1006a 6 - 8· πρβλ. καὶ Ἠθ. Εὐδ. 1217a 8 - 10 καὶ Ρητορ. 1408a 29 - 32 διὰ τὴν διάκρισιν μεταξύ πεπαιδευμένου καὶ ἀπαιδευτοῦ.

5. Πρβλ. Πλουτάρχου, Ἠθικὰ 734d: Φλώρος... μαρτυρῶν αὐτῷ τῷ Ἀριστοτέλει λέγοντι τὴν πολυμάθειαν πολλὰς ἀποριῶν ἀρχὰς ποιεῖν.

Α' 'Ο εὐδαιμών βίος.

Σύντομος εξέτασις τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων κρίνεται σκόπιμος, ὄχι μόνον ἐπειδὴ ἀποτελοῦν τὴν φυσικὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ διότι παρέχουν τὰς ἀρχὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡ θεωρία του ἐδραιοῦται.

Ἡ ἀφειτηρία τῶν ἀρχῶν αὐτῶν εἶναι ὅτι πᾶσα τέχνη καὶ πᾶσα μέθοδος, ὁμοίως δὲ πράξις τε καὶ προαίρεσις, ἀγαθοῦ τινος ἐφίεσθαι...¹ καὶ ἐπομένως εἶναι λίαν εὐκόλον νὰ ὁρισθῇ τὸ ἀγαθὸν ὡς τὸ τέλος πρὸς τὸ ὁποῖον τείνουν τὰ πάντα. Ἐν τούτοις, λέγει ὁ φιλόσοφος, τὰ τέλη διαφέρουν, ἀλλὰ μὲν ὄντα ἐνέργειαι, ἀλλὰ δὲ ἀποτελέσματα ἐνεργείας, καί, ἐν μιᾷ λέξει, τὸ ἐν τέλος ἀπέχει κατὰ πολὺ τοῦ ἄλλου, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει τοσαύτη ποικιλία πράξεων, τεχνῶν καὶ ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ ὑφίστανται ἐν καταστάσει ἐξαρτήσεως ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλην. Κατὰ τὴν περίπτωσιν ἐξαρτήσεως, τὸ τέλος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐπικρατεῖ, ἐνῶ τὸ τέλος τῆς ἐξηρητημένης τέχνης εἶναι αὐτὴ ἡ ἀρχιτεκτονική. Ἀλλ' ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὑπάρχει ἐν τέλος τὸ ὁποῖον ἐπιδιώκεται χάριν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τοῦ τέλους καὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ τεθῇ ὡς τὸ τέλος ὅλων τῶν ἄλλων τελῶν, τοῦτο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἄλλο τι παρὰ τὸ ἀγαθόν². Εἶναι λοιπὸν σημαντικώτατον καὶ ἐπομένως ἀπολύτως ἀναγκαῖον δι' ἡμᾶς νὰ γνωρίσωμεν τὸ ἀγαθόν, ἐπειδὴ μόνον ἐὰν τὸ γνωρίσωμεν θὰ δυνηθῶμεν νὰ δεχθῶμεν τὴν εὐνοϊκὴν του ἐπίδρασιν, ἐφ' ὅσον εἶναι ἀπαραίτητον πρῶτον νὰ γνωσθῇ τοῦτο καὶ κατόπιν νὰ κατανοηθῇ. Ὁ Ἀριστοτέλης, καταλήγων, λέγει ἄνευ δισταγμοῦ τινος ὅτι τὸ ἀγαθὸν δύναται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν ὑψίστην τῶν τεχνῶν, τὴν πολιτικὴν³ καὶ ὑποβάλλει τὸ ἐρώτημα: ποῖον εἶναι ἐκεῖνο τὸ ἀγαθὸν πρὸς τὸ ὁποῖον ἀποβλέπει ἡ πολιτικὴ καὶ ποῖον εἶναι τὸ μέγιστον τῶν ἐφικτῶν ἀγαθῶν; Ἡ ἀπάντησις τοῦ φιλοσόφου εἶναι: ἡ εὐδαιμονία⁴.

Ὡς πρὸς τὸν ὁρισμὸν τῆς εὐδαιμονίας, ἡ γνώμη τῶν πολλῶν δὲν συμπίπτει μὲ τὴν γνώμην τῶν σοφῶν. Ὅθεν, κρίνοντες ἐπὶ τῇ βάσει

1. Ἡθ. Νικ. 1094a 1 κ.έ.

2. Αὐτόθι 1094a 22.

3. Αὐτόθι 1094a 28.

4. Αὐτόθι 1095a 18 - 20· πρβλ. ἐπίσης Ρητορ. 1360b 14 - 17. Ὁ ὅρος εὐδαιμονία δὲν εἶναι, τοῦλάχιστον εἰς τὰ Ἡθ. Νικ., ὑποκειμενικὸς ἢ ἡδονιστικὸς· τίθεται μᾶλλον συμβατικῶς· πρβλ. J. B u r n e t, Aristotle on Education, London 1928, σ. 6 - 7.

τοῦ βίου αὐτῶν — ἐφ' ὅσον ἡ σύλληψις τῆς ἰδέας τῆς εὐδαιμονίας, ὡς αὕτη ἐρμηνεύεται ὑφ' ἑνὸς ἐκάστου, καθορίζεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ τρόπου ζωῆς — δυνάμεθα νὰ ἴδωμεν πῶς ἐρμηνεύεται ἡ εὐδαιμονία. Πράγματι, ὁ βίος δύναται νὰ εἶναι εἴτε ἀπολαυστικός, εἴτε πολιτικός, εἴτε, τέλος, θεωρητικός¹. Ὁ ἀπολαυστικός βίος ἀρμόζει εἰς τὰ ζῶα, ὁ δὲ ἄνθρωπος ὁ ζῶν ἀπολαυστικῶς ἐρμηνεύει τὴν εὐδαιμονίαν διὰ τῆς ἀπολαύσεως τῆς σαρκός. Ὁ πολιτικός βίος εἶναι ὁ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἐρμηνεύοντος τὴν εὐδαιμονίαν διὰ τῆς κοινωνικῆς ἐπιτυχίας. Ὁ τρίτος τρόπος ζωῆς, ὁ θεωρητικός, εἶναι ὁ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ἀκολουθοῦντος τὴν Ἀριστοτέλειον ἐρμηνείαν τῆς εὐδαιμονίας.

Τί ὅμως εἶναι εὐδαιμονία; Εἶναι ἀναντιρρήτως ἐνέργεια καὶ ὄχι κατάστασις. Διότι ἐὰν ἦτο κατάστασις θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπῆρχε εἰς ἄτομον τὸ ὁποῖον ζῆ ἐν ὑπνώσει ἢ εἰς ἄτομον ζῶν βίον φυτοῦ· θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχη καὶ εἰς ἓνα δυστυχῆ ἄνθρωπον. Ὅθεν, ἐφ' ὅσον πρέπει νὰ θεωροῦμεν τὴν εὐδαιμονίαν ὡς ἐνέργειαν, καὶ ἐπειδὴ δύο εἰδῶν ἐνέργειαι ὑπάρχουν, ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι ἐπιλέγονται χάριν ἄλλου τινός καὶ ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι ἐπιλέγονται χάριν αὐτῶν τῶν ἰδίων, πρέπει νὰ κατατάξωμεν τὴν εὐδαιμονίαν εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν, διότι ἡ εὐδαιμονία εἶναι μία αὐτάρκης ἐνέργεια. Πρὸς ἀποφυγὴν παρανοήσεως, ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν πρέπει ν' ἀναζητῆται εἰς τὴν παιδιάν², καὶ ὅτι αὕτη δὲν πρέπει νὰ ἀποτελῆ τέλος τοῦ βίου. Ἡ εὐδαιμονία πρέπει νὰ ζητῆται εἰς ἐνεργείας ἀρετῆς καὶ μάλιστα εἰς ἐνεργείας τῆς ὑψίστης ἀρετῆς.

Ἐπομένως ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ προσανατολισθῆ πρὸς τὸ ἀγαθὸν διὰ νὰ δυνηθῆ νὰ γευθῆ τῆς εὐδαιμονίας. Τὸ δημιουργούμενον ὅμως ἐρώτημα εἶναι: πῶς δύναται τις νὰ γίνῃ ἀγαθός; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα δίδεται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὸ τελευταῖον μέρος τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων³, ἢ δ' ἀπάντησις ἀποτελεῖ, κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν τοῦ φιλοσόφου, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται εἰς τὰ Πολιτικά.

Ἐπὶ τὴν ὑπάρχοντα τρεῖς γνῶμαι ἀφορῶσαι εἰς τὸν τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον δύναται ὁ ἄνθρωπος νὰ γίνῃ ἀγαθός. Τινὲς νομίζουν ὅτι δύναται νὰ γίνῃ φύσει, ἄλλοι ἔθει καὶ ἄλλοι διδαχῇ⁴. Καὶ ὡς πρὸς τὴν δυνατό-

1. Ἠθ. Νικ. 1095b 19.

2. Αὐτόθι 1176b 28.

3. Αὐτόθι 1179b 20 κ.έ.

4. Αὐτόθι 1179b 20 - 21· πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι 1109b 9 - 11.

τητα τῆς φύσεως νὰ καταστήσῃ τοὺς ἀνθρώπους ἀγαθοὺς, τοῦτο βεβαίως εἶναι ὑπεράνω τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως· εἶναι θεῖον δῶρον τὸ ὁποῖον ὀλίγοι μόνον εὐτυχεῖς λαμβάνουν. Ἐξ ἄλλου ἡ λογικὴ καὶ ἡ διδασκαλία δὲν εἶναι ἀπολύτως ἱκαναὶ νὰ καταστήσουν τὸν ἀνθρώπον ἀγαθόν, ἐκτὸς ἐὰν ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἔχη πλασθῆ ἐκ τῶν προτέρων διὰ τοῦ ἐθισμού, ὅπως ἀκριβῶς καλλιεργεῖται ἡ γῆ πρὶν ἢ δεχθῆ τὸν σπόρον¹. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ διδάσκεται ἐκ νεαρωτάτης ἤδη ἡλικίας νὰ αἰσθάνεται εὐχαρίστησιν καὶ πόνον ὅταν καὶ δι' ὅ,τι πρέπει². Διότι ὁ ζῶν ὡς τὸ πάθος ἠθέλεν ὑπαγορεύσει ἀγνοεῖ τὴν λογικὴν· τὸ πάθος δὲν ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς λογικῆς ἀλλὰ μόνον πρὸ τῆς βίας. Ὅθεν ὁ χαρακτὴρ πρέπει νὰ μετέχη τῆς ἀρετῆς ἐλκόμενος ὑπὸ τοῦ εὐγενοῦς καὶ ἀπωθῶν τὸ εὐτελές.

Εἰς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ σημεῖον προβάλλει ὁ φιλόσοφος τὸ πρῶτον βασικόν του αἴτημα περὶ παιδείας. Ἀπαιτοῦνται νόμοι πρὸς ρύθμισιν τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ νέου συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθὴν περὶ ἀρετῆς ἀντίληψιν· σπεύδει δὲ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ αἴτημα λέγων ὅτι τὸ γὰρ σωφρῶνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, ἄλλως τε καὶ νέοις³ κατὰ συνέπειαν, ἡ παιδεία⁴ πρέπει νὰ ρυθμίζεται ὑπὸ νόμων ὥστε νὰ καταστῆ κανὼν τῆς ζωῆς· ὅταν δὲ οἱ ἀνθρώποι ἐθίζονται εἰς τοιοῦτους κανόνας, οἱ κανόνες παύουν νὰ εἶναι ὀδυνηροί⁵. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι ὅλος ὁ ἀνθρώπινος βίος θὰ ἔδει νὰ ρυθμίζεται ὑπὸ νόμων, ἐφ' ὅσον ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἀνάγκην μᾶλλον ἢ εἰς τὴν λογικὴν, εἰς τὴν ποινὴν ἢ εἰς τὴν αἰσθησιν τοῦ εὐγενοῦς. Δέχεται, ὡς εἶπειν, τὴν ἀδυναμίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀμφισβητῶν τὴν ἰσχὺν καὶ αὐτοῦ τοῦ πατρικοῦ κύρους· κατὰ τὸν φιλόσοφον, τοῦτο στερεῖται δυνάμεως πρὸς καταναγκασμόν, διότι διεφ-

1. Πρβλ. Ἰπποκρ., Περὶ Ἀρχαίας Ἱητρικῆς 3 (ed. Kvehlewein, Lipsiae 1894).

2. Τοῦτο, κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην, ἀποτελεῖ βασικὴν ἀρχὴν τῆς παιδείας· ὁ Ἀ. τὸ ὑποδεικνύει δις εἰς τὰ Ἡθ. Νικ. : α') ἐν 1104b 11 - 13 : διὸ δεῖ ἡχθαί πως εὐθὺς ἐκ νέων, ὡς ὁ Πλάτων φησὶν, ὥστε χαίρειν τε καὶ λυπεῖσθαι οἷς δεῖ· ἡ γὰρ ὀρθὴ παιδεία αὕτη ἐστίν... καὶ β') ἐν 1179b 23 - 26 : ὁ δὲ λόγος καὶ ἡ διδαχὴ μὴ ποτ' οὐκ ἐν ἅπασιν ἰσχύει, ἀλλὰ δεῖ προδιειργάσθαι τοῖς ἔθουσι τὴν τοῦ ἀκροατοῦ ψυχὴν πρὸς τὸ καλῶς χαίρειν καὶ μισεῖν, ... πρβλ. ἐπίσης Πλατ. Νόμ. 653.

3. Ἡθ. Νικ. 1179b 32 - 34.

4. τροφή (αὐτόθι 1179b 34).

5. Τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνστερνισθοῦν οἱ σύγχρονοι παιδαγωγοί. Ἡ μάθησις συνεπάγεται πολὺν πόνον, καὶ ἡ ἀφαίρεσις τοῦ πόνου ἐκ τῆς παιδείας δύναται εὐκόλως νὰ ὀδηγήσῃ εἰς ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα.

μηνεύεται ὡς ἡ γνώμη ἑνὸς ἀνδρὸς καί, συνεπῶς, δὲν περιέχει ἐπαρκεῖς διαβεβαιώσεις ὅτι βασίζεται ἐπὶ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς λογικῆς· ἐνῶ ὁ νόμος κέκτηται ἰσχὺν καὶ ἐπαρκῆ δύναμιν καταναγκασμοῦ, ἐπειδὴ παρίσταται ὡς τὸ ἀποτέλεσμα ἀποφάσεως τῶν πολλῶν, οὐχὶ τοῦ ἑνός, καὶ βασίζεται ἐπὶ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς λογικῆς. Τὸ φυσικὸν ἀποτέλεσμα τῆς διαφορᾶς αὐτῆς μεταξὺ τῆς πατρικῆς ἐπιταγῆς ἀφ' ἑνός καὶ τοῦ νόμου ἀφ' ἑτέρου εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅστις θὰ ἤρνεϊτο νὰ συμμορφωθῆι πρὸς τὴν ἐπιταγὴν τοῦ πατρός, θὰ ὑπήκουεν ἄνευ δυστροπίας εἰς τὸ γράμμα τοῦ νόμου, ὁ ὁποῖος θὰ ἦτο τὸ ἀποτέλεσμα σοφίας καὶ λογικῆς.

Ἐνταῦθα ὁ Ἀριστοτέλης ἐπαινεῖ τὴν Σπάρτην, ὡς ἔχουσαν νόμους ρυθμίζοντας τὴν παιδείαν, ἐνῶ αἱ ἄλλαι πόλεις ἐφαρμόζουν τὴν κυκλωπικὴν μέθοδον¹ ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τοῦτο· καὶ ὑποδεικνύει τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως: *κράτιστον μὲν οὖν τὸ γίνεσθαι κοινὴν ἐπιμέλειαν καὶ ὁρθήν...*² καὶ ἐὰν ἡ ἐκπαίδευσις τῶν νέων παραμελῆται εἰς τινα πόλιν, τότε πρέπει νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἰδιωτικῆς, τοῦλάχιστον, φροντίδος· ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ ἀναλαμβάνων νὰ παιδεύσῃ τὰ τέκνα ἢ τοὺς φίλους αὐτοῦ ὀφείλει νὰ προσαρμόζῃ τὸ ἔργον του πρὸς τὰς ἀπόψεις τοῦ νομοθέτου.

Ὁ Ἀριστοτέλης κλείει τὴν εἰσαγωγὴν εἰς τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας διὰ τῆς ὑποδείξεως τῆς σοβαρότητος τῆς κατ' ἰδίαν παιδείας, τὴν ὁποίαν θεωρεῖ ὡς κατέχουσαν δευτέραν θέσιν ἀπὸ ἀπόψεως σπουδαιότητος. Φρονεῖ δηλαδὴ ὁ φιλόσοφος ὅτι, καὶ ὅταν πόλις τις ἔχῃ διαμορφώσει ἄριστον σύστημα κοινῆς ἐκπαιδεύσεως, ἢ κατ' ἰδίαν ἐκπαίδευσις δύναται νὰ ὠφεληθῇ. Τὰ τέκνα ὑπακούουν εἰς τοὺς γονεῖς των ἐκ φυσικῆς προδιαθέσεως, ἢ δὲ συμβολὴ τῆς κατ' οἶκον παιδεύσεως καθίσταται προφανῆς. Πρὸς τούτοις, ἡ οἰκογένεια θὰ μεταχειρισθῆι τὸν παῖδα ὡς ἄτομον, μετ' εἰδικῆς λεπτομεροῦς φροντίδος ἀρμοζούσης εἰς τὴν περίπτωσίν του, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κοινὴν παιδείαν³.

1. Ἰδὲ ἀνωτέρω ὑπόσημ. 2 ἐν σ. 249.

2. Ἡθ. Νικ. 1180a 29 - 30.

3. ὡσπερ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν ἐνισχύει τὰ νόμιμα καὶ τὰ ἥθη, οὕτω καὶ ἐν οἰκίαις οἱ πατρικοὶ λόγοι καὶ τὰ ἔθη, καὶ εἰ μᾶλλον διὰ τὴν συγγένειαν καὶ τὰς εὐεργεσίας· προϋπάρχουσι γὰρ στέργοντες καὶ εὐπειθεῖς τῇ φύσει. Ἔτι δὲ καὶ διαφέρουσιν αἱ καθ' ἑκαστον παιδεῖαι τῶν κοινῶν... ἐξακριβοῦσθαι δὴ δόξειεν ἂν μᾶλλον τὸ καθ' ἑκαστον τῆς ἰδίας ἐπιμελείας γενομένης· αὐτόθι 1180b 3 - 12. Τὸ πρόβλημα τῆς κατ' ἰδίαν παιδείας ὡς καὶ τῆς σπουδαιότητος τῆς ἀποστολῆς τῆς οἰκογενείας ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς πολιτείας προσφερομένην παιδείαν ἀναπτύσσεται περαιτέρω.

Τὸ σπουδαιότατον συμπέρασμα ἐκ τῆς μελέτης τῶν ἠθικῶν Νικομαχείων εἶναι ὅτι διὰ τῆς παιδείας θὰ ἀχθῆ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς, καὶ ὅτι, κατὰ συνέπειαν, ἡ διαμόρφωσις θεωρίας καθορίζουσης τοὺς κανόνας τῆς παιδείας καθίσταται ἀναγκαία. Τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀπασχολεῖ μεγάλως τὸν Ἀριστοτέλη, διότι ἡ παρακμή, ἣτις ἔχει ἐμφανισθῆ εἰς τὴν ἐποχὴν του, καθιστᾷ ἀπαραίτητον τὴν μεταρρυθμίσιν.

Β' Παιδεία καὶ Πολιτεία.

Ἡ ἠθικὴ κατὰ τὴν σύγχρονον ἀντίληψιν εἶναι ἡ πρώτη τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν ἣτις ὀρίζει τοὺς κανόνας τῆς ὀρθῆς συμπεριφορᾶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τοῦ διαγραφομένου ὑπὸ τῆς ἐποχῆς μας καὶ καθορίζει ποῖον εἶναι καὶ ποῖον δὲν εἶναι ὀρθόν¹. Κατ' ἀκολουθίαν, ἡ παιδεία καὶ ἡ πολιτικὴ ὀφείλουν νὰ βασίσουν τὰς λειτουργίας αὐτῶν ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων τῆς ἠθικῆς.

Ἡ ἀποστολὴ τῆς παιδείας εἶναι νὰ ἀναθρέψῃ τοὺς νέους ὀδηγοῦσα αὐτοὺς εἰς τὴν ἐνάρετον ζωὴν, ἐνῶ σκοπὸς τῆς πολιτικῆς πρέπει νὰ εἶναι ἡ συνεχὴς προσπάθεια πρὸς δημιουργίαν τῶν μέσων διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἐνὸς ὀργανισμοῦ, ὅστις θὰ βοηθήσῃ τὸ ἄτομον νὰ ἀντιμετωπίσῃ τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑποχρεώσεις του· οὕτως ἀμφότεραι, παιδεία καὶ πολιτικὴ, ὀφείλουν νὰ ἐξαρτῶνται ἐκ τῆς ἠθικῆς διὰ νὰ δύνανται νὰ ἐπιτυγχάνουν τοῦ σκοποῦ των.

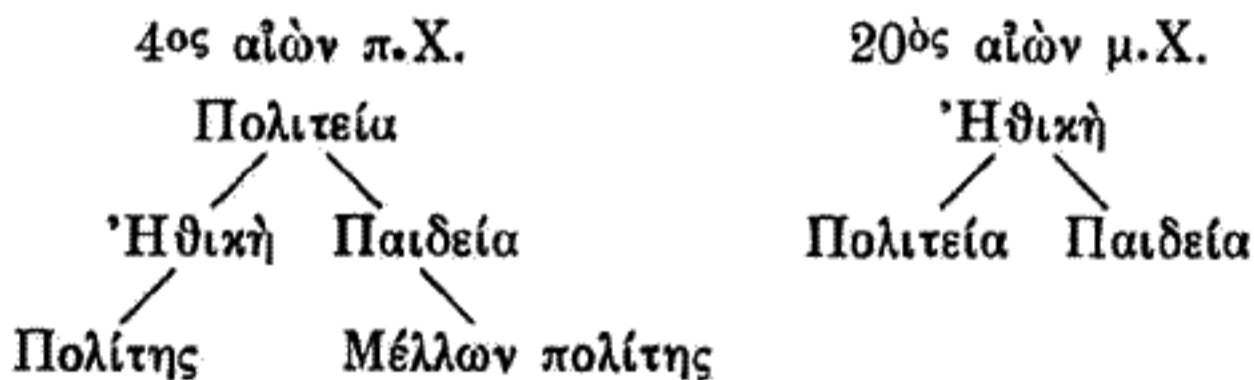
Σήμερον δὲν ὑπάρχει σχέσις εὐθείας ἐξαρτήσεως μεταξὺ παιδείας καὶ πολιτικῆς, ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἀμφότεραι ἐκ τῆς ἠθικῆς. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν ὁμῶς ἀντίληψιν — τὴν Ἀριστοτέλειον τοῦλάχιστον — ὁ ὀρισμὸς ὁ ὁποῖος ἐδόθη ἀνωτέρω εἰς τὴν σύγχρονον ἠθικὴν ἀρμόζει εἰς τὴν πολιτικὴν². Κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ἡ πολιτεία, οὐχὶ ἡ ἠθικὴ, ρυθμίζει τὴν ζωὴν τοῦ πολίτου καθορίζουσα τὸ καλὸν καὶ τὸ κακόν,

1. Δὲν σκοπεύομεν νὰ δώσωμεν πλήρη ὀρισμὸν τῆς ἠθικῆς· ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ἠθολογίας καὶ τῆς θελησιολογίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν ἠθικὴν· ἀλλὰ τοῦτο θὰ μᾶς ὠδήγει μακρὰν· διὰ τοῦτο προσφέρομεν ἓνα γενικὸν μὲν ἀλλὰ χαρακτηριστικόν, ὡς ἐλπίζομεν, ὀρισμὸν, ἀντικατοπτρίζοντα τὰς ἀπόψεις τῆς ἐποχῆς μας.

2. Ἐπεὶ δ' ἐν πάσαις μὲν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις ἀγαθὸν τὸ τέλος, μέγιστον δὲ καὶ μάλιστα ἐν τῇ κυριωτάτῃ πασῶν, αὕτη δ' ἐστὶν ἡ πολιτικὴ δύναμις..., Ἀριστ. Πολιτ. 1282b 14-16.

τὰ θετικὰ καὶ ἀρνητικὰ αὐτοῦ καθήκοντα· τὸ ἀνθρώπινον τέλος ἐλέγχεται ὑπὸ τῆς πολιτείας.

Ἡ ἀνωτέρω διαπίστωσις δύναται νὰ ὠθήσῃ εἰς ἀπορίαν ὡς πρὸς τὴν ἀποστολὴν τῆς ἠθικῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἰδίᾳ δὲ μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τῶν ρυθμιστικῶν ἰδιοτήτων αὐτῆς¹· ἄρᾳ γε ὑφίσταται ἐνταῦθα ἀντίφασις πρὸς τ' ἀνωτέρω; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ἀρνητικὴ. Διότι ἡ ἠθικὴ ρυθμίζει καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τὸν ἀνθρώπινον βίον, πλὴν κατὰ διάφορον τρόπον· δεικνύει δῆλον ὅτι εἰς τὸν ἄνθρωπον τί πρέπει οὗτος νὰ πράξῃ, ὥστε νὰ καταστῇ ἄξιον ὑποψήφιον μέλος τῆς πολιτείας². Ὅθεν συνάγομεν ὅτι κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ πολιτικὴ τοποθετεῖται ἐν τῇ κορυφῇ καὶ ἔχει ἀπόλυτον ρυθμιστικὴν ἰσχύν. Διὰ τῆς ἠθικῆς διαπαιδαγωγεῖ τὸν πολίτην· διὰ τῆς παιδείας παιδαγωγεῖ τὸν μέλλοντα πολίτην, τὸν παῖδα. Κατὰ συνέπειαν ἡ σειρὰ τῆς ἐξαρτήσεως παρίσταται κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διάφορος τῆς σημερινῆς. Νομίζομεν δ' ὅτι ἐὰν ἠθιέλομεν παραστήσει τὴν διαφορὰν ταύτην τῆς ἐξαρτήσεως δεικνύοντες τὴν σχέσιν μεταξὺ ἠθικῆς, πολιτικῆς καὶ παιδείας κατὰ τὴν νεωτέραν καὶ τὴν ἀρχαίαν ἀντίληψιν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὴν ἀποδώσωμεν γραφικῶς ὡς ἀκολούθως :

Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τὴν πολιτείαν ὡς ἐλέγχουσαν τὴν τε παιδείαν τῶν νέων ἀλλὰ καὶ τὴν ἔρευναν τῶν ἀρχῶν τῆς ὀρθῆς συμπεριφορᾶς ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔχουν ἤδη παιδευθῆ. Καὶ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῆ ὡς ὀλοκληρωτισμός· ὁ Ἀριστοτέλης εὐνοεῖ καὶ τὴν ἰδανικὴν μοναρχίαν καὶ τὴν συνταγματικὴν δημοκρατίαν³. Ἐὰν δὲ ἡ κοινωνία εἶναι ἀγαθὴ, τὸ ἄτομον δύναται καὶ πρέπει νὰ εἶναι κατ' ἀναλογίαν ἀγαθόν.

Ἐξετάζων ὁ φιλόσοφος τὴν ἠθικὴν καὶ τὴν παιδείαν ἐν σχέσει πρὸς τὴν πολιτικὴν, διακρίνει τὴν παιδείαν καὶ φρονεῖ ὅτι αὕτη σχε-

1. Ἰδὲ ἀνωτέρω.

2. Πρβλ. Ἠθ. Νικ. 1094b 10 - 11.

3. Ἠθ. Νικ. 1160a 31 κ.έ.

τίζεται πρὸς τὴν πολιτείαν κατὰ λόγον εὐθύτερον ἢ ἡ ἠθικὴ· διότι ἡ πολιτεία ἐνδιαφέρεται κυρίως διὰ τὴν προετοιμασίαν καλῶν πολιτῶν καί, κατὰ συνέπειαν, θεωρεῖ τὴν παιδείαν ὡς τὸ ὑψιστον λειτούργημα. Πράγματι ὁ Ἀριστοτέλης ἐνσωματώνει τὴν παιδείαν εἰς τὴν πολιτείαν¹.

Οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀμφιβολία ὅτι τὰ μέλη τῆς κοινωνίας μιᾶς πολιτείας συνδέονται πρὸς ἄλληλα καὶ ὅτι ἡ συγγένεια αὕτη ἀνήκει εἰς τινὰ τύπον ἐνότητος. Ὁ καθορισμὸς τοῦ τύπου καὶ τῆς φύσεως τῆς ἐνότητος ταύτης τῆς διεπούσης τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν μελῶν κοινωνικοῦ συνόλου δύναται ν' ἀποτελέσῃ πρόβλημα πρὸς ἐξέτασιν. Ὁ Defourey δεχόμενος τὴν ὑπαρξίν τοῦ προβλήματος ἐξετάζει δύο τύπους ἐνότητος: τὴν ὀργανικὴν καὶ τὴν τῆς συνενώσεως μορίων², δίδων ἀνὰ ἓν παράδειγμα δι' ἕκαστον τῶν τύπων. Διὰ τὴν ὀργανικὴν ἐνότητα φέρει τὸ παράδειγμα τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῶν μελῶν αὐτοῦ· ἐὰν ἓν μέλος ἀποσπασθῇ, ἀποθνήσκει, τὸ δὲ σῶμα ὑφίσταται τὰς συνεπειὰς τῆς ἀποσπάσεως. Διὰ τὴν ἐνότητα τοῦ τύπου τῆς συνενώσεως μορίων δίδει τὸ παράδειγμα τῆς ομάδος μελισσῶν· ἐὰν ἓν μέλος τῆς ομάδος αὐτῆς ἀποσπασθῇ τοῦ συνόλου, οὔτε τὸ σύνολον ἀλλ' οὔτε τὸ μέλος ὑφίσταται φθοράν. Ἐπιθυμῶν ὁ D. νὰ ἀνεύρῃ τὸν τύπον τῆς ἐνότητος εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν τὰ μέλη τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου τῆς πολιτείας, καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ εἶδους τοῦ πολιτεύματος τοῦ ἰσχύοντος εἰς ἑκάστην πολιτείαν. Ὅθεν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀπαντήσωμεν σήμερον, ἐρωτώμενοι περὶ τοῦ εἶδους τῆς ἐνότητος τῆς διεπούσης τὰς σχέσεις τῶν μελῶν τῆς συγχρόνου πολιτείας, ὅτι ἰσχύει ἐν προκειμένῳ ἡ μορφή τῆς ἐνότητος τῶν μορίων· ὁ Ἀριστοτέλης ἐρωτώμενος θὰ ἀπῆντα περὶ τῆς ἰδικῆς του πολιτείας, ἄνευ δισταγμοῦ: ἡ ὀργανικὴ ἐνότης.

Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς στεροῦν τὸ ἄτομον τῶν « ἀναφαιρέτων δικαιωμάτων » του· ἀλλ' ἕκαστον ἄτομον κληρονομεῖ φύσει μίαν πολιτικὴν συνείδησιν³· εἶναι ἓν πολιτικὸν δημιούργημα φύσει, καὶ ἐὰν τὸ θεωρήσωμεν ὡς τιθέμενον πρὸ τῆς πολιτείας, θὰ ἦτο ὡς ἐὰν ἐδεχόμεθα ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ζήσῃ μακρὰν αὐτῆς· ἐπομένως δὲν θὰ ἦτο τὸ ἄτομον πολιτικὸν δημιούργημα. Καὶ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη

1. Πρβλ. Πολιτ. 1260b 12 - 20.

2. Aristote et l'Éducation, Annales de l'Institut Supérieur de Philosophie de Louvain, τόμ. IV (1920), σ. 9: « l'unité organique et l'unité d'aggregation ».

3. Πολιτ. 1253a 29 - 30.

μόνον οἱ θεοὶ ἢ τὰ θηρία θὰ ἠδύναντο νὰ μὴ ἀποτελοῦν μέλη τῆς κοινωνίας μιᾶς πολιτείας¹. Κατὰ συνέπειαν ἕκαστος πολίτης ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς πολιτείας καὶ δὲν ἀνήκει εἰς ἑαυτὸν² ἀλλ' εἰς τὴν πολιτείαν, ἀφοῦ ἀποτελεῖ μέρος αὐτῆς. Πρὸς τούτοις δέ, ἡ φροντίς δι' ἕκαστον μέρος εἶναι ἀχώριστος τῆς φροντίδος διὰ τὸ σύνολον³.

Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς στενῆς ταύτης σχέσεως μεταξὺ πολιτείας καὶ ἀτόμου εἶναι ἡ δημιουργία νόμων ρυθμιζόντων τὰς μεταξὺ των σχέσεις. Ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει τὴν σπουδαιότητα τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν τῶν νόμων καὶ καθιστᾷ σαφὲς ὅτι ὁ νόμος δὲν εἶναι ἀναγκαῖος διὰ τὸν ἐνήλικον πολίτην μόνον· εἶναί τι τὸ ὁποῖον θὰ ἔδει νὰ ἀκολουθῆ τὸ ἄτομον ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἕως τὸ τέλος τοῦ βίου του· περιλαμβάνει δὴλον ὅτι τὴν ἡλικίαν τῆς παιδείσεως τοῦ νέου⁴.

Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀποψιν τῆς ἀναθέσεως τῆς παιδείας εἰς τὴν μέριμναν τῶν γονέων οἱ ὁποῖοι, ὡς εἶναι φυσικόν, θὰ ἐμόρφωνον τὸν χαρακτῆρα τῶν τέκνων των ἕκαστος κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀντίληψιν καὶ τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ κρίσιν· ἐπεὶ δ' ἐν τῷ τέλος τῆ πόλει πάση, λέγει ὁ φιλόσοφος⁵, φανερόν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, διὰ τὸν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτοῦ τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν ἢν δόξῃ διδάσκων. Ὅθεν καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα: ὅτι μὲν οὖν νομοθετητέον περὶ παιδείας καὶ ταύτην κοινὴν ποιητέον, φανερόν⁶.

Πρὸς τούτοις, ἐφ' ὅσον ἕκαστη πολιτεία ἔχει ἰδίαν σύνθεσιν καὶ χαρακτῆρα, ἡ ὁργάνωσις τῆς παιδείας ἐν ἕκαστῃ πόλει δὲν δύναται νὰ εἶναι τῆς αὐτῆς μορφῆς⁷. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἤδη δηλώσει ὅτι ἡ ἀσφάλεια τοῦ πολιτεύματος δὲν δύναται νὰ ἐξασφαλισθῆ διὰ μόνης τῆς δημιουργίας νόμων, ὅσον ἐξαίρετοι καὶ ἂν εἶναι οὗτοι· εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀποκτήσουν οἱ πολῖται τὸ εἶδος ἐκεῖνο τοῦ χαρακτῆρος τὸ ὁποῖον θὰ εὖνοῦν τὴν διατήρησιν καὶ συντήρησιν ἐνὸς ὠρισμένου πολιτεύμα-

1. Αὐτόθι 1253a 19 - 29.

2. Αὐτόθι 1337a 28 - 29· πρβλ. ἐπίσης 1254a 9.

3. Αὐτόθι 1337a 29 - 30· πρβλ. ἐπίσης Πλατ. Νόμ. 903 B καὶ Χαρμ. 156 E.

4. καὶ περὶ ταῦτα δοοίμεθ' ἂν νόμων, καὶ ὅλως δὴ καὶ περὶ πάντα τὸν βίον, Ἡθ. Νικ. 1180a 3 - 4.

5. Πολιτ. 1337a 22 - 26· πρβλ. ἐπίσης αὐτόθι 1263b 36 - 37 καὶ Πλατ. Νόμ. 804 C - D, 810 A καὶ 942 B κ.έ.

6. Πολιτ. 1337a 33 - 34· πρβλ. ἐπίσης Ἡθ. Νικ. 1180a 17.

7. Πολιτ. 1337a 11 - 14· πρβλ. ἐπίσης Πλατ. Πολ. 544 D.

Ε.Γ.Δ. ΤΗΣ Κ.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

τος¹. Ἐὰν δὲ τοῦτο παραμεληθῆ, εἶναι φανερόν ὅποια βλάβη ἤθελεν ἐπέλθει, ἀφοῦ τὸ πολίτευμα εἶναι οὐχὶ μόνον ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ οἰκοδομήματος τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς πολιτείας ἀλλὰ καὶ ρυθμιστὴς τῆς ποιότητος τῆς ἐνότητος αὐτῶν. Πρὸς τούτοις, ἡ ἀγνότης τῆς πολιτικῆς ἰδιοσυστασίας τῆς πολιτείας δύναται νὰ διατηρηθῆ μόνον ἐὰν ὑπάρχη ὁμοιόμορφος ἠθικὴ διαδοχὴ τῶν γενεῶν τῶν πολιτῶν αὐτῆς. Αὕτη ἡ ἐπιθυμουμένη ὁμοιομορφία ἀπησχόλησεν ἀναμφιβόλως τὴν σκέψιν τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις παραδέχεται ὅτι εἷς τρόπος ἐξασφαλίσεώς της θὰ ἦ δυνατό νὰ εἶναι ἡ δημιουργία θεσμοῦ εἰδικῶν δημοσίων λειτουργῶν οἱ ὅποιοι θὰ ἐμερίμνων διὰ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὁμοιομορφίας ταύτης.

Ἐπιπλέον, ἐν τούτοις, μέθοδος δυναμένη νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸν ἀριστον τύπον ὁμοιομορφίας καὶ συμφωνίας πρὸς τὸ εἶδος τῆς διακυβερνήσεως τῆς πολιτείας ἡ μέθοδος αὕτη εἶναι ἡ παιδεία. Ἡ δὲ πολιτεία εὐθύνεται διὰ τὴν ἐξασφάλισιν ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος ἀνταποκρινομένου πρὸς τὴν φύσιν τοῦ πολιτεύματος αὐτῆς². Οὐδεμία ἀμφιβολία ὑπάρχει περὶ τοῦ ὅτι μιὰ δημοκρατία πρέπει νὰ ἔχῃ σύστημα παιδείας διάφορον μιᾶς ὀλιγαρχίας³. Ἀμφότεροι ὁμως ὀφείλουν νὰ ἀναγνωρίσουν ὅτι τὸ πολιτικὸν οἰκοδόμημα αὐτῶν δὲν δύναται νὰ ἐρεισθῆ ἐφ' ἑνὸς μόνον στύλου, τοῦ πολιτεύματος· εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρξῃ καὶ δεύτερος στῦλος, ἡ παιδεία. Ὁ δεύτερος αὐτὸς στῦλος τῆς πολιτείας θὰ παράσχῃ τὰ μέσα ὅχι μόνον εἰς τοὺς παῖδας, διὰ νὰ καταστοῦν οὗτοι δημιουργικοὶ πολῖται, γενναῖοι στρατιῶται ἢ ἱκανοὶ πολιτικοί, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς γυναῖκας, αἱ ὅποια ἀποτελοῦν τὸ ἥμισυ τοῦ ἐλευθέρου πληθυσμοῦ τῆς πολιτείας⁴. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐκτιμᾷ κατὰ τρόπον ὀρθὸν τὴν πολύτιμον συμβολὴν τῶν γυναικῶν εἰς τὴν ζωὴν τῆς πόλεως, ἡ δὲ συμβολὴ των φθάνει εἰς τὸ ὑψιστον σημεῖον σπουδαιότητος ἐντὸς τῆς οἰκογενείας.

1. Πολιτ. 1310a 10 κ.έ.· πρβλ. ἐπίσης Ἀριστ. Ρητορ. 1366a 12.

2. μέγιστον δὲ πάντων τῶν εἰρημένων πρὸς τὸ διαμένειν τὰς πολιτείας, οὐ γὰρ ὀλιγωροῦσι πάντες, τὸ παιδεύεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας, Πολιτ. 1310a 12 - 14.

3. Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσῃ· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας· δεῖ γὰρ πρὸς ἐκάστην παιδεύεσθαι· τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἐκάστης τὸ οἰκεῖον καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς, οἷον τὸ μὲν δημοκρατικὸν δημοκρατίαν, τὸ δὲ ὀλιγαρχικὸν ὀλιγαρχίαν· ἀεὶ δὲ τὸ βέλτιον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας· αὐτόθι 1337a 11 - 18.

4. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 781 A κ.έ.

Γ' Παιδεία καὶ Οἰκογένεια.

Ὡς εἶναι εὐλογον, ἢ συμβολὴ τῆς οἰκογενείας εἰς τὴν παιδείαν τῶν νέων κατέχει θέσιν ἐξέχουσαν εἰς τὴν Ἀριστοτέλειον θεωρίαν περὶ παιδείας. Οὕτως, ὁ φιλόσοφος τονίζει μετὰ σαφηνείας ὅτι πρότερον καὶ ἀναγκαιότερον οἰκία πόλεως¹. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει ἤδη εἶπει ὅτι πρότερον δὴ τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν, ἐφ' ὅσον τὸ ὅλον εἶναι χρησιμώτερον τοῦ μέρους, χρησιμοποιοῖ δὲ ὡς παράδειγμα τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ τὰ μέλη αὐτοῦ². Ἀλλ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν προτεραιότητα χρόνου καὶ δημιουργίας, ἡ οἰκογένεια προηγείται, σηματούχουσα τὴν βᾶσιν διὰ τὴν δημιουργίαν τῆς πολιτείας. Ὁ Ἀριστοτέλης πιστεύει ὅτι ὡς τέλος εἶναι σπουδαιότερα ἢ πολιτεία.

Νομίζομεν ὅτι ἡ φράσις πρότερον καὶ ἀναγκαιότερον οἰκία πόλεως ὑποδηλώνει τὴν πεποίθησιν τοῦ φιλοσόφου ὅτι ἡ οἰκογένεια εἶναι σπουδαιότερα ὡς μέσον. Ἐὰν δὴλον ὅτι δὲν ἐξασφαλισθῇ ἀρίστη οἰκογένεια, ἡ πολιτεία δὲν πρέπει νὰ ἀναμένῃ νὰ ἀποκτήσῃ ἐναρέτους πολίτας³ καὶ χωρὶς ἐναρέτους πολίτας δὲν δύναται ἡ πολιτεία νὰ εὐημερήσῃ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι εὐκόλον: προϋπόθεσις τῆς ἰδεώδους πολιτείας εἶναι ἡ ὑπαρξίς ἰδεώδους οἰκογενείας.

Ὁ φιλόσοφος ἀπορρίπτει τὴν ἰδέαν τῆς κοινότητος τῶν παίδων καὶ τὴν ἰδέαν τῆς ἀποξενώσεως τῆς οἰκογενείας ἐκ τῆς φροντίδος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν παίδων. Διότι οἱ γονεῖς δὲν θὰ ἐδείκνυον τὴν ἀρμόζουσαν μέριμναν διὰ τὰ κοινὰ τέκνα, ἐπειδὴ ὅ,τι εἶναι κοινὸν εἰς μίαν μεγάλην μερίδα ἀνθρώπων, τυγχάνει συνήθως ἐλαχίστης φροντίδος. Πράγματι, ἕκαστος μεριμνᾷ δι' ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτὸν καὶ οὐχὶ δι' ὅ,τι ἀπὸ κοινοῦ κατέχεται ὑπὸ τῶν πολλῶν⁴. ἤκιστα γὰρ ἐπιμελείας τυγχάνει τὸ πλείστων κοινόν⁵. Καὶ ἐὰν οὐδεμία ἄλλη φυσικὴ αἰτία παραμελήσεως ὑπῆρχε, εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ εἴπη τις ὅτι ἄλλος θὰ ἔδει νὰ φροντίσῃ περὶ τινος πράγματος, πρὸς γὰρ τοῖς ἄλλοις ὡς ἑτέρου φροντίζοντος ὀλιγωροῦσι μᾶλλον, ὥσπερ ἐν ταῖς οἰκετικαῖς διακονίαις οἱ πολλοὶ θεράποντες ἐνίοτε χειρόν ὑπηρετοῦσι τῶν ἐλαττόνων⁶. Ἐὰν λοιπὸν ἕκαστος πολίτης ἔχη χιλίους υἱοὺς οἱ ὅποιοι δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς ἰδικοὶ του, καὶ ἐὰν ἕκαστος υἱὸς εἶναι υἱὸς ἑνὸς πολίτου ὅσον εἶναι

1. Ἠθ. Νικ. 1162a 18 - 19.

2. Πολιτ. 1253a 18 κ.έ.

3. Αὐτόθι 1261b 34.

4. Αὐτόθι 1261b 35 - 36.

καί τινος ἄλλου (καί κατὰ συνέπειαν ὄλων), εἶναι πιθανώτατον ὅτι ὅλοι οἱ οὕτω καλούμενοι πατέρες θὰ παραμελήσουν τοὺς τοιούτους υἱούς· παντὶ γάρ, ὡς ἂν ἐντυγχάνη τις, ἢ ὡς ἀδελφῶ ἢ ὡς ἀδελφῆ ἢ ὡς πατρὶ ἢ ὡς μητρὶ ἢ υἱεῖ ἢ θυγατρὶ ἢ τούτων ἐκγόνοις ἢ προγόνοις νομιεῖ ἐντυγχάνειν¹. Ὁ Πλάτων² ἐν τῇ θεωρίᾳ αὐτοῦ περὶ τῆς ἰδεώδους πολιτείας ἰσχυρίζεται ὅτι ὅλοι οἱ πολῖται αὐτῆς θὰ εἶχον τὸ αἴσθημα ὅτι εἶναι συλλογικῶς ἐν ἄτομον καὶ θὰ συνέπασχον μεθ' οἴουδήποτε μέλους τοῦ συνόλου αὐτῶν, τὸ ὁποῖον θὰ κατείχετο ὑπὸ δυστυχίας, ἀφοῦ τὸ σῶμα ἐπηρεάζεται ἐκ τοῦ πόνου τὸν ὁποῖον ὑφίσταται ἐν μέλος αὐτοῦ. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλέγει ὅτι, ὅπως ἀντιθέτως, θὰ συνδέωνται πρὸς οἴονδήποτε μέλος τοῦ σώματος δι' ἐνὸς κλασματικοῦ δεσμοῦ ποικίλλοντος, βεβαίως, ἐν σχέσει πρὸς τὸ μέγεθος ἐκάστης πολιτείας. Θὰ ἡσθάνοντο λοιπόν, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, κλασματικὴν λύπην εἰς τὴν δυστυχίαν των, ἐὰν ἡσθάνοντό τινα, διότι δὲν θὰ ἦσαν εἰς θέσιν νὰ εἶπουν ὅτι εἶχον τέκνον ἢ ὅτι δὲν εἶχον.

Ἡ ἀνατροφή τῶν παιδῶν εἶναι ἔργον δυσχερὲς — ἰδιαιτέρως κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀναπτύξεώς των — καὶ κοπιῶδες, ἀπαιτοῦν δὲ μεγίστην ἀφοσίωσιν. Ἡ δ' ἀφοσίωσις αὕτη δύναται νὰ εὐρεθῆ ἐν τῇ εἰλικρινεστάτῃ αὐτῆς μορφῇ εἰς τὰς φροντίδας τῶν γονέων, ἐφ' ὅσον οὗτοι δὲν χρειάζεται νὰ καταβάλουν οἴανδήποτε προσπάθειαν διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν, ἐπειδὴ αὕτη ὑπάρχει ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἐμφύτου των στοργῆς πρὸς τὰ τέκνα. Πράγματι τὸ τέκνον ἀγαπᾶται πρὶν ἢ γεννηθῆ· ἐπομένως ἡ ἀγάπη αὕτη δὲν εἶναι ἐν συναίσθημα δημιουργούμενον λόγῳ προσωπικῆς ἔλξεως πρὸς τοῦτο. Πρὸς τούτοις, οἱ γονεῖς ἀγαποῦν τὰ τέκνα των ἀφ' ἧς ταῦτα γεννῶνται καὶ ἐνῶ ἀκόμη εὐρίσκονται εἰς μικρὰν ἡλικίαν, μὴ ἀναμένοντες ἀνταπόδοσιν τῆς ἀγάπης ἀλλὰ μόνον νὰ ἴδουν τὰ τέκνα αὐτῶν εὐτυχοῦντα³. Τὰ ἀγαποῦν ὡς ὄντα προερχόμενα ἐξ αὐτῶν τῶν ἰδίων, ἐνῶ τὰ τέκνα, ὅταν ἀποκτοῦν ἀντίληψιν καὶ διακριτικὴν ἰκανότητα, ἀγαποῦν τοὺς γονεῖς των ὡς δύο ἄτομα διὰ τῶν ὁποίων ἔχουν ἔλθει εἰς τὴν ζωὴν⁴. Ὅθεν γεννᾶται τὸ

1. Αὐτόθι 1261b 38 - 40.

2. Πολ. 462 B κ.ε.

3. Ἡθ. Νικ. 1159a 28 - 32.

4. Ὁ Ἀ. δίδει ἐν Ἡθ. Νικ. 1161b 19 - 26 τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι προκαλοῦν τὴν ἀγάπην τῶν γονέων: α') μᾶλλον δ' ἴσασιν οἱ γονεῖς τὰ ἐξ αὐτῶν ἢ τὰ γεννηθέντα ὅτι ἐκ τούτων, β') καὶ μᾶλλον συμφερίωται τὸ ἀφ' οὗ τῶν γεννηθέντι ἢ τὸ γενόμενον τῶν ποιήσαντι, γ') τῶν πλήθει δὲ τοῦ χρόνου· οἱ μὲν γάρ

ἔρώτημα: ποῖος ἄλλος ἢ οἱ γονεῖς θὰ ἠδύνατο νὰ αἰσθανθῆ τοιαύτην ἀγάπην πρὸς τὰ τέκνα καὶ νὰ εἶναι τόσον ἀφωσιωμένος πρὸς αὐτά; Θὰ ἠδύνατο εἰς ἀδιάφορος ξένος; Εἶναι πράγματι περιττὴ ἡ ἀπάντησις· διότι εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν ὅτι μόνον οἱ γονεῖς θὰ ἠδύναντο νὰ προσφέρουν καὶ τὴν ζωὴν των ὑπὲρ τῶν τέκνων των. Τὴν δ' ἀφωσίωσιν ταύτην ἐμπνέουν, κατὰ τὸν Ἄριστοτέλη, δύο κυρίως παράγοντες οἱ ὅποιοι καὶ ὀρίζουν τὴν σχέσιν γονέως καὶ τέκνου: τὸ τε ἴδιον καὶ τὸ ἀγαπητόν¹.

Αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἀγάπη μαρτυρεῖται καὶ εἰς τὰ ζῶα. Ὁ Ἄριστοτέλης παρατηρεῖ ὅτι εἶναι μὲν φυσικὴ, ἀλλὰ ποικίλλει ἀναλόγως πρὸς τὸ εἶδος τοῦ ζῴου. Τὰ κατώτερα ζῶα φροντίζουν διὰ τὰ τέκνα των μόνον μέχρι τῆς γεννήσεώς των, ἐνῶ τὰ ἀνώτερα μεριμνοῦν διὰ τὰ τέκνα των μέχρι τῆς ὀριμάνσεώς των, ὅπως ἀκριβῶς πράττουν οἱ ἄνθρωποι². Εὐλόγως λοιπὸν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν μέριμναν τῶν ἀνθρώπων, ὡς καὶ τῶν ἀνωτέρων ζῴων, ἡ ὁποῖα παρίσταται ὡς τὸ τέλος τῶν σχέσεων γονέων καὶ τέκνων, πρὸς τὴν παιδείαν. Ὑφίσταται, ἐν τούτοις, μία φαινομενικὴ ἀντίφασις μεταξὺ ὧν ὁ Ἄριστοτέλης λέγει εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια περὶ παιδείας καὶ ἐκείνων τὰ ὁποῖα περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἀναπτύσσει εἰς τὰ Πολιτικά. Εἰς τὰ πρῶτα εὐνοεῖ οὗτος ἄνευ δισταγμοῦ τὴν κατ' ἴδιαν παιδείαν³, ἐνῶ εἰς τὰ δεύτερα τίθεται ὑπὲρ τῆς κοινῆς⁴. Ὁ Ἄριστοτέλης δὲν δίδει λύσιν εἰς τὸ ἐκ τῆς ἀντιφάσεως δημιουργούμενον πρόβλημα. Ἐναπόκειται λοιπὸν εἰς ἡμᾶς ἡ εὕρεσις τῆς ἐρμηνείας. Μία εὐκόλος ἐξήγησις θὰ ἦτο ἡ παραδοχὴ τῆς ἀπόψεως ὅτι ἐπραγματοποιήθη μεταλλαγὴ εἰς τὴν σκέψιν τοῦ φιλοσόφου κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ χρόνου, ὅστις διέρρηξε μεταξὺ τῆς συγγραφῆς τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων καὶ τῆς περατώσεως τῆς συνθέσεως τῶν Πολιτικῶν. Εὐχερῆς ἀλλ' οὐχὶ πιθανὴ ὑπόθεσις· διότι ἡ μελέτη τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Ἄριστοτέλους δεικνύει αὐτὰς ὡς ἀπαρτισθείσας εὐθύς ἐξ ἀρχῆς εἰς μορφὴν ἐνιαίαν καὶ πλήρη. Αἱ βασικαὶ αὐτοῦ πεποιθήσεις δὲν ἀλλάσσουν· ὄντως δὲ μελετῶντες τὸν Ἄριστοτέλη δὲν δυνάμεθα νὰ ἀποφύγωμεν τὸ

εὐθύς γενόμενα σιτέργουσιν, τὰ δὲ παρελθόντος χρόνου τοὺς γονεῖς, σύνεσιν ἢ αἰσθησιν λαβόντα.

1. Πολιτ. 1262b 23.

2. Περὶ Ζῴων Γενέσεως 753a 7 - 11.

3. 1180b 2 - 12.

4. 1337a 22 - 34.

συναίσθημα ὅτι αἱ φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ θεωρήσεις συνελήφθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον. Ἐξ ἄλλου, μία τοιαύτη μεταβολὴ εἰς τὰς ἀπόψεις τοῦ φιλοσόφου δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς μία προοδευτικὴ ἐξέλιξις, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς μία ἀληθινὴ ἀλλαγὴ τῶν βασικῶν περὶ παιδείας πεποιθήσεών του. Προσέτι δέ, ἐὰν ὑφίστατο ἀσυμφωνία τοιαύτης φύσεως, θὰ ἀνεμένομεν μίαν ἐξήγησιν ἐκ μέρους τοῦ ἰδίου τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅστις θὰ ἔδει νὰ παραθέσῃ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς τῆς ἀντιφάσεως. Πρὸς τούτοις, παρατηρητέον ὅτι εἰς τὰ Ἠθικὰ Νικομαχεῖα καίτοι ἐμφανίζεται ὁ φιλόσοφος εὐνοῶν τὴν κατ' ἰδίαν παιδείαν, δέχεται τὴν πολιτικὴν ὡς τὴν πρώτην τῶν πρακτικῶν ἐπιστημῶν, τὴν δ' ἠθικὴν καὶ τὴν παιδείαν ὡς ὑποτελεῖς ταύτης¹. Ὁφείλομεν λοιπὸν νὰ δεχθῶμεν μίαν συνέχισιν τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἀριστοτέλους μεταξὺ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων καὶ τῶν Πολιτικῶν.

Ὅθεν προτείνομεν τὴν ἀκόλουθον ἐρμηνείαν εἰς τὸ πρόβλημα: ὁ Ἀριστοτέλης οὐδὲν διάφορον λέγει εἰς τὰ δύο ἔργα αὐτοῦ, ἢ δ' ἀντίφασις εἶναι μὲν φαινομενικὴ, πράγματι δὲ ἀνύπαρκτος. Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον ὁ φιλόσοφος ἐπιθυμεῖ νὰ δηλώσῃ εἶναι ὅτι ἡ παιδεία θὰ ἔδει νὰ ἀσκῆται κατ' ἰδίαν καὶ δημοσίᾳ συγχρόνως. Κοινὴ ὡς πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς καὶ τὸ πρόγραμμα σπουδῶν, ἰδιωτικὴ δ' ὡς πρὸς τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς. Ἡ πολιτεία θὰ καθόριζε τὸ πρόγραμμα σπουδῶν ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὰς ἐπιδιώξεις αὐτῆς, οἱ δὲ γονεῖς θὰ καθίσταντο ὑπεύθυνοι διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τούτου. Οὕτως οἱ γονεῖς θὰ ἐβοήθουν κατὰ τρόπον ἀποτελεσματικὸν τὴν πολιτείαν διὰ τὴν δημιουργίαν καλῶν πολιτῶν.

Σήμερον τὸ ἄτομον μετέχει τῆς παιδείας πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ συμφέρον, συνήθως ἰδίᾳ αὐτοῦ δαπάνῃ, ἢ δὲ πολιτεία ὠφελεῖται ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς παιδείας αὐτοῦ, ἐὰν τοῦτο ἀποδειχθῆ ἱκανὸν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς εἰδικότητος αὐτοῦ. Ἡ πολιτεία, ἐπὶ τῇ προόψει ἑνὸς τοιούτου δυνατοῦ ὠφελήματος, ἐπιβάλλει τὸ κατάλληλον πρόγραμμα σπουδῶν τὸ ὅποιον σκοπεῖ εἰς τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου καὶ τὸν πλουτισμὸν τῶν γνώσεων αὐτοῦ. Τὸ κέρδος, ἐν τούτοις, τὸ ὅποιον ἢ πολιτεία τελικῶς λαμβάνει ἔχει μορφήν ἐμμέσου ὀφέλους καὶ δὲν ἐπιδιώκεται εὐθέως ὑπὸ τοῦ παιδαγωγοῦ.

Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ κατάστασις ἦτο ὅλως διάφορος. Ὁ Ἀριστοτέλης δεικνύει ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ πολιτικὴ ἀποψις. Τὸ πρῶτον καθῆκον εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ καταστῆ ἡ πολιτεία εὐδαίμων. Τὸ ἄτομον

4. Πρβλ. κεφ. Β.

δὲν ἐπιδιώκει ἰδίαν ὠφέλειαν ἀλλὰ μόνον τὴν ἀπόκτησιν ἐκείνων τῶν ἱκανοτήτων αἱ ὁποῖαι θὰ τὸ καταστήσουν ἐνάρετον πολίτην. Καθ' ἡμᾶς, ἡ πολιτεία θεωρεῖται μᾶλλον ὡς μέσον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀτόμου. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, τὸ ἀτομον ἦτο τὸ μέσον εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς πολιτείας.

Ὅθεν συμπεραίνομεν ὅτι ὁ Ἄριστοτέλης διδάσκει ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ εἶναι κοινὴ καὶ οὐχὶ ζήτημα ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας¹, ἀλλ' ὅτι πρέπει αὕτη νὰ κατευθύνεται ὑπὸ ὑπευθύνων γονέων². Ὁ φιλόσοφος τονίζει τὴν ἀνάγκην τῆς πατρικῆς εὐθύνης· γνωρίζομεν δ' ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ὑπῆρχε τοιαύτη ἀναρχία³, ὥστε ἔνιοι γονεῖς ἐζήτουν καὶ εὐθηνούς διδασκάλους νὰ εὔρουν χωρὶς νὰ δίδουν σημασίαν εἰς τὴν διδασκαλικὴν αὐτῶν ἱκανότητα⁴. Εἰς τοῦτο ἀντιτίθεται ὁ Ἄριστοτέλης. Διαφωνεῖ ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησιν τῆς οἰκογενείας εἰς κατωτέραν μοῖραν καὶ ἐπιθυμεῖ τὴν ἐκ μέρους αὐτῆς ἀνάληψιν ὑπευθύνου θέσεως εἰς τὴν παιδείαν τῶν νέων, ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς πολιτείας. Ὑποστηρίζει, ἐν ἄλλαις λέξεσι, τὴν ἔμμεσον εὐθύνην τῆς πολιτείας εἰς τὰ ζητήματα τῆς παιδείας τῶν νέων διὰ μέσου τῆς οἰκογενείας, μαχόμενος οὕτω κατὰ τῆς καταστάσεως⁵ τῆς ἐποχῆς του ὡς καὶ κατὰ τῶν ριζοσπαστικῶν νεωτερισμῶν⁶.

Δ' Οἱ τρεῖς κύκλοι τῆς παιδείας καὶ αἱ προτεινόμεναι μεταρρυθμίσεις.

Ὁ Ἄριστοτέλης πειρᾶται, ὡς ἤδη ἔχει λεχθῆ, νὰ μεταρρυθμίσῃ τὴν παιδείαν τῶν ἡμερῶν του. Αἱ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου προτεινόμεναι μεταρρυθμίσεις δὲν εἶναι ἐπαναστατικαί· εἶναι ὅμως ἀρκούντως ριζοσπαστικαί, ἐφ' ὅσον ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πρόβλημα τῆς παιδείας τοῦ νέου οὐχὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς τῆς γεννήσεώς του ἀλλ' ἤδη καὶ πρὸ τῆς συλλήψεως αὐτοῦ. Ὅθεν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τρεῖς παιδευτικούς κύκλους εἰς τὴν περὶ παιδείας θεωρίαν τοῦ Ἄριστοτέλους, χωρίζοντες οὕτως εἰς μικροτέρας περιόδους τὴν φροντίδα τὴν λαμβανο-

1. Πολιτ. 1337a 22 - 34.

2. Ἡθ. Νικ. 1180b 2 - 12.

3. Πολιτ. 1337a 35 - b3.

4. Πρβλ. Πλουτάρχου, Περὶ Παίδων Ἀγωγῆς 7 (ed. Stein, Lipsiae 1793).

5. Πολιτ. 1337a 35 - b3.

6. Ὡς οἱ ἤδη ἀναφερθέντες τοῦ Πλάτωνος.